

The Pattern of Pharaoh's Confrontation with Moses (PBUH) and the Expectant Israelites based on the Analysis of the Content of the Quranic Verses

Alireza Nowbari¹

Hamed Bayat²

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Studies, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding Author).
mmm@basu.ac.ir/ <https://orcid.org/0000-0003-2012-1371>

2. PhD student in Islamic Education and Thought, Faculty of Islamic Education and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.
hamedbayat@ut.ac.ir/ <https://orcid.org/0009-0003-4837-6509>

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.49229.2316>

*Original
Research*

Received:
09/06/2024
Accepted:
19/01/2025

Keywords

Confrontation
Pattern,
Pharaoh's
Propaganda War,
Pharaoh's
Confrontation
with Moses
(PBUH),
The Expectant
Israelites of
Moses (PBUH).

Abstract: Conflict and confrontation among humans have existed since the earliest moments of human presence on Earth. In these confrontations, each side uses various methods and strategies to suppress the thoughts and ideals of the opposing side, which conflict with their interests. One of these conflicts, with a description of the methods used, is explained in the Quran regarding the story of Pharaoh's confrontation with Prophet Moses (PBUH) and the expectant Israelites. It is necessary to research the method and pattern of Pharaoh's confrontation with Moses (PBUH) and the expectant Israelites based on the Quran to benefit the followers of divine religions. Because God, in several verses of the Quran, introduces the actions of the opponents of the Prophet of Islam as similar to those of Pharaoh and his family against Moses (PBUH) and the expectant Israelites. This focus of the Quran on mentioning the name of Pharaoh and his family, without mentioning the names of other nations, cannot be without reason and seems to be an instructive command to recognize the methods of Pharaoh's confrontation with the followers of divine religions.

In the present article, by examining the verses related to Pharaoh's actions, an attempt has been made to explain all types of confrontations between Pharaoh and Prophet Moses (PBUH) and the expectant Israelites during two stages (before the emergence of Moses (PBUH) for leading the expectant Israelites, and after his emergence for creating unity and governing the expectant Israelites). Then, the frequency of each type of confrontation is determined, and results are drawn from comparing the frequencies. Finally, the pattern of Pharaoh's confrontation with Moses (PBUH) and the expectant Israelites is illustrated.

الگوی چگونگی مقابله فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل

بر اساس تحلیل محتوای آیات ناظر قرآن کریم

حامد بیات^۲

علیرضا نوبری^۱

۱. استادیار گروه مدرسی معارف قرآن و حدیث دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده

مسئول). mmm@basu.ac.ir / <https://orcid.org/0000-0003-2012-1371>

۲. دانشجوی دکتری مدرسی معارف و اندیشه اسلامی، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران.

hamedbayat@ut.ac.ir / <https://orcid.org/0009-0003-4837-6509>

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.49229.2316>

صص

۱۴۱-۱۱۵

مقاله پژوهشی

دریافت:

۱۴۰۳/۰۳/۲۰

پذیرش:

۱۴۰۳/۱۰/۳۰

کلیدواژه‌ها:

الگوی مقابله،

جنگ تبلیغاتی فرعون،

مواجهه فرعون و موسی

(ع)،

منتظران موسی (ع) از

بنی اسرائیل

چکیده: فرعون در راستای مواجهه با موسی (ع) و منتظران ایشان از

بنی اسرائیل بر اساس الگویی عمل کرده است. مقاله حاضر به روش

تحلیل محتوا درصدد ترسیم الگوی بیان‌شده و نیز تبیین انواع و میزان

فراوانی تقابل فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر

اساس قرآن کریم است. فرعون در این راستا طی دو مرحله: قبل از

ظهور موسی (ع) و پس از ظهور او برای رهبری منتظران ایشان از

بنی اسرائیل از تقابل‌های: نظامی غیرمعارف، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی

و تبلیغاتی استفاده کرده است. بیشترین تمرکز فرعون در مرحله اول بر

جنگ نظامی (۳۸٪) و اقتصادی (۳۱٪) بود. جنگ تبلیغاتی (۴۸٪) و

نظامی (۲۹٪) نیز در مرحله دوم بیشترین نوع مواجهه بود. فرعون در

مرحله اول با ایجاد تفرقه در جامعه، منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل

را با آل فرعون درگیر کرده و پادشاهی می‌کرد اما پس از ظهور موسی

(ع) ابتدا از تقلیل تبلیغاتی ضعیفی بهره برد، اما با مشاهده مقاومت

موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل از جنگ ترکیبی استفاده کرد.

سپس به همراه سپاهیان به مواجهه نظامی شدید روی آورد که در

همین مواجهه کشته شد.

مقدمه

نزاع و مقابله در میان آدمیان از آغازین لحظات حضور انسان بر روی زمین شکل گرفته است (مائده/ ۲۷-۳۰). در این مقابله‌ها، هر طرف مواجهه برای سرکوب اندیشه و آرمان‌های طرف مقابل که با منافع آنان در تضاد است، نقشه‌ها و روش‌هایی را بکار می‌برد. یکی از این نزاع‌ها با ذکر نوع روش‌های آنان در قرآن کریم، در بیان سرگذشت مقابله فرعون با حضرت موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل تبیین شده است. بایسته است تا پژوهشی درباره روش و مدل مواجهه فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر اساس قرآن کریم صورت گیرد تا پیروان ادیان الهی از یافته‌های آن بهره‌مند گردند؛ زیرا خداوند در آیات متعددی از قرآن کریم، عملکرد مخالفین پیامبر گرامی اسلام را مانند عملکرد فرعون و آل او در مقابل موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل معرفی می‌کند. (آل عمران/ ۱۱؛ انفال/ ۵۲ و ۵۴) این تمرکز قرآن کریم بر ذکر نام فرعون و آل او بدون ذکر نام قوم‌های دیگر نمی‌تواند بی‌دلیل باشد و به نظر می‌رسد دستوری ارشادی مبنی بر شناخت شیوه‌های مقابله فرعون در برابر پیروان ادیان الهی باشد. بنابراین پژوهش حاضر درصدد است تا با بررسی آیات ناظر بر عملکرد فرعون به روش تحلیل محتوا، به سؤالات «نوع مواجهه‌های فرعون در مقابل حضرت موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل چگونه است؟ فراوانی هر یک از نوع مواجهه‌ها به چه میزان می‌باشد؟ از مقایسه میزان فراوانی آن‌ها چه نتایجی می‌توان گرفت؟ الگوی چگونگی مواجهه فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل به چه صورت است؟» پاسخ دهد.

تاکنون روش‌های مبارزه فرعون با موسی (ع) از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. مانند: - حسینی دولت‌آباد و عرب طاط (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیل روش‌های فرعون در «مدیریت ذهن» قوم خویش در قرآن کریم» به تبیین روش‌های مدیریت ذهن قوم فرعون توسط فرعون بر اساس قرآن کریم که شامل: عوام‌فریبی، تحقیر، تخریب شخصیت و غیره می‌شود، پرداخته است. فرعون این روش‌ها را درباره بنی اسرائیل که در میان مردم مصر زندگی می‌کردند نیز بکار می‌برد. این مقاله به ذکر تمامی روش‌های مقابله فرعون در مقابل موسی (ع) و ترسیم الگوی آن بر اساس قرآن کریم پرداخته است.

- اعرابی و صادقی (۱۳۹۵) در پژوهش «بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین» به تبیین ویژگی‌های آل فرعون نظیر: برده‌گیری، شکنجه‌گری، استضعاف، اسراف‌کاری و غیره بر اساس تفاسیر فریقین پرداخته است. این پژوهش نیز به تبیین تمامی روش‌های مقابله فرعون و آل او و نیز ترسیم الگوی مبارزه آنان با موسی (ع) بر اساس قرآن کریم پرداخته است.

- خیراللهی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی تطبیقی سیمای فرعون در قرآن و عهد قدیم» به تبیین شخصیت فرعونِ معاصر با موسی (ع) و نیز برخی شیوه‌های مقابله او با مخالفان خود بر اساس قرآن کریم و عهد قدیم پرداخته است. این مقاله تنها برخی شیوه‌های فرعون را بر اساس قرآن کریم تشریح کرده است و به بررسی و توضیح تمامی روش‌ها و نیز ترسیم الگوی مبارزه فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر اساس قرآن کریم نپرداخته است.

- قابل‌نژاد (۱۳۹۴) در پایان‌نامه «مبارزه فرهنگی قرآن با ترور شخصیتی پیامبران اولوالعزم» به ذکر برخی اتهاماتی که فرعون به موسی (ع) وارد می‌کرد، پرداخته است. این تحقیق نیز به تبیین تمامی روش‌های مورد کاربست فرعون و نیز ترسیم الگوی مبارزه او با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر اساس قرآن کریم نپرداخته است.

بر اساس توضیحات سابق، هیچ یک از پژوهش‌های مذکور به ذکر تمامی روش‌های مبارزه فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر اساس قرآن کریم نپرداخته است. همچنین این تحقیقات از روش تحلیل محتوا برای انجام تحقیق خویش استفاده نکرده‌اند. بنابراین کشف همه انواع مواجهه‌های فرعون در مقابل موسی (ع) از آیات قرآن کریم که جنبه عینی و عملیاتی تری دارد، با استفاده از روش تحلیل محتوا که نگارنده در آن از سوگیری ناتوان می‌باشد، سبب قوت و اعتبار هرچه بیشتر و منحصربه‌فرد شدن این نوشتار شده است. نوآوری دیگر مقاله حاضر، ارائه الگوی چگونگی مواجهه فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر اساس قرآن کریم است که تاکنون هیچ تحقیقی درصدد بیان آن نبوده است.

۱. مفهوم‌شناسی فرعون

واژه فرعون لقب سلاطین مصر است که مصریان پادشاهان خود را با آن لقب می‌خواندند. (اعرابی و صادقی، ۱۳۹۵: ۳۳) اما گاهی تنها بر یکی از سلاطین مصر به خاطر شهرتش به آن، اطلاق شده است. (مصطفوی، ۱۳۹۳: ۹، ۶۹-۷۲) حضرت موسی (ع) به خاطر ظهور در کشور مصر، معاصر با یکی از این سلاطین زندگی می‌کرد که برخی نام آن را «ولید بن مصعب بن ریّان»، «مُصعب بن الریّان»، «ولید بن مُصعب» (اعرابی و صادقی، ۱۳۹۵: ۳۳) و منفثلی یا منفتاح بن رامسس می‌دانند. (کریمی‌نیا و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵۱) با توجه به کتاب مقدس به نظر می‌رسد او قبل از تولد موسی (ع) نبوده و فرعون دیگری منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل را عذاب می‌کرده است (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۰۸) که نام

وی رامسس دوم عنوان شده است. او فردی دیوانه مزاج بوده که هوس ساختن شهرها و بناهای عجیب داشت (هاکس، ۱۳۹۴: ۶۴۹).

۲. روش پژوهش در تحقیق حاضر

در مقاله پیش رو برای تحلیل اطلاعات به دست آمده از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. تحلیل محتوا روشی پیام محور بوده و درصدد جستجو در معانی و زوایای پنهان پیام است. (نوبری و جامعی، ۱۳۹۹: ۳۹) هدف این روش، شناسایی اهداف، ارزش‌ها، فرهنگ و تمایلات نویسنده متن یا فرد مصاحبه‌شونده است. تحلیل محتوا به دو رویکرد کمی و کیفی تقسیم می‌شود. هدف اصلی تحلیل محتوای کمی شمارش فراآورده‌های ارتباطی در قالب آمار و ارقام از متون است. انتقاد وارده بر این روش این است که تکرار همیشه بیانگر اهمیت نیست و توجه انحصاری به بُعد کمی و غفلت از سایر ابعاد، موجب از دست دادن ارزش پیام و اطلاعات ترکیبی است. در تحلیل محتوا کیفی نیز فرد به تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متنی از راه فرآیندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوها می‌پردازد و برخلاف تحلیل کمی تمرکز بر مضامین نهان متن یا پیام ارتباطی دارد. (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۹۶) بنابراین در این تحقیق برای به حداقل رساندن کاستی‌های احتمالی هر دو رویکرد تحلیل محتوا، شیوه‌ای تلفیقی از هر دو قسم بکار برده شده است. ابتدا آیات مرتبط با عملکرد فرعون در برابر موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل از قرآن کریم جمع‌آوری شد و پس از بررسی‌های کافی با استفاده از روش تحلیل محتوا در نرم‌افزار اکسل وارد گردید. این آیات از ۱۹ سوره استخراج شد که تعداد آن‌ها ۸۳ آیه بود. سپس این آیات در دو مرحله (قبل از ظهور موسی (ع) برای رهبری منتظران ایشان از بنی اسرائیل، پس از ظهور موسی (ع) برای ایجاد وحدت و حکومت بر بنی اسرائیل منتظر) قرار داده شدند. دلیل چنین تقسیمی نیز خطاب بنی اسرائیل به موسی (ع) است که گفتند: ما قبل از آمدن و بعد از آمدن تو دچار رنج از سوی دشمن بودیم که موسی (ع) در پاسخ آنان فرمود که به‌زودی از این سختی‌ها با هلاکت دشمنان رهایی می‌یابید. (اعراف/ ۱۲۹) این افراد همان منتظران حضرت موسی (ع) بودند که وعده آمدن او را از حضرت یوسف (ع) دریافت کرده بودند. (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱: ۳۳) مواجهه‌ها در هر مرحله نیز به سه گام (مقابله نرم، نیمه‌سخت و سخت) تقسیم شدند. سپس زیرمجموعه‌های این گام‌ها به‌عنوان موضوعات اصلی این آیات برگزیده شد که در مجموع پنج موضوع اصلی استخراج گردید. در ادامه پس از بررسی‌ها و یکسان‌سازی‌های موارد هم‌مضمون، موضوعاتی فرعی از آیات

مدنظر به دست آمد که کدگذاری شدند. پس از طی مراحل قبلی، با شمارش تعداد عبارات هر موضوع اصلی و فرعی، تحلیل محتوای کمی صورت گرفت و بر اساس آن نمودارهای میزان فراوانی مربوط به هر موضوعات اصلی به دست آمد. در پایان نیز بر اساس داده‌های یافت شده، الگوی مقابله فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل ترسیم گردید.

۳. یافته‌ها

مواجهه میان دو دسته از انسان‌ها همیشه بوده اما شیوه‌های این مقابله در هر زمانی با توجه به شرایط، متفاوت بوده است. قرآن کریم در این راستا برخی از روش‌های مورد کاربست فرعون در مقابل موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل را در آیاتی بیان کرده است. این آیات در دو مرحله (قبل از ظهور موسی (ع) برای رهبری منتظران ایشان از بنی اسرائیل، پس از ظهور موسی (ع) برای ایجاد وحدت و حکومت بر بنی اسرائیل منتظر) قرار داده شده و با روش تحلیل محتوا مورد تحلیل واقع گردیدند. در ادامه این دو مرحله و تحلیل‌های انجام شده ذکر گردیده‌اند.

۳-۱. مواجهه‌های مرحله اول: قبل از ظهور موسی (ع) برای رهبری منتظران ایشان از بنی اسرائیل

مردم مصر و همچنین بنی اسرائیل قبل از ظهور موسی (ع) به عنوان منجی، سخت دچار تفرقه بودند که دلیل این امر نیز عملکرد فرعون و اختلاف‌افکنی او بود. (قصص / ۴) تفرقه‌افکنی او سبب شده بود که منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل در جامعه مصر به کارهای سختی مانند کارگری، نگهبانی، نوکری، کنیزی و غیره مجبور شوند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳، ۵۱) و نتوانند علیه دستگاه حکومت متحد شوند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶، ۸) اما در مقابل آنان، آل فرعون در رفاه و آسایش بودند و نسبت به منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل استکبار و زورگویی می‌کردند. (قصص / ۱۵-۱۹) قرآن کریم در دو سوره و سه آیه به تبیین شیوه‌های مواجهه فرعون در مرحله نخست می‌پردازد که در ادامه تبیین می‌گردند.

۳-۱-۱. مواجهه فرهنگی

مقابله نرم به مجموعه اقدامات برنامه‌ریزی شده در جهت فریب دشمن از طریق تغییر اندیشه او گفته می‌شود. دشمن در این نوع مواجهه از اقناع فکری و جذب قلوب بهره فراوان می‌برد تا باورهای بنیادین، هویت ملی و الگوی سیاسی حریف را تغییر دهد و سرانجام نافرمانی مدنی را فراهم آورد. (احمدیان، ۱۳۹۴: ۶۶) این نوع مواجهه به لحاظ ماهیت، تدریجی و نامحسوس است. تهدید روانی، رسانه‌ای و

تهاجم فرهنگی از اشکال مقابله نرم به شمار می‌آیند. (نائینی، ۱۳۸۹: ۱۶۸) فرعون در مرحله اول تنها به شیوه مواجهه فرهنگی به مقابله با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل پرداخته بود که جدول زیر بیانگر آن است.

جدول (۱): مواجهه فرهنگی در مرحله اول (منبع: یافته‌های پژوهش)

ردیف	مواجهه‌های فرهنگی	آیات مربوطه	درصد فراوانی
۱	به فساد جنسی کشاندن زنان بنی اسرائیل منتظر و ازاله حیای آنان توسط فرعون	قصص/ ۴	۳۴٪
۲	استضعاف زنان بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	قصص/ ۴ و ۵	۶۶٪

در توضیح مورد اول باید گفت که یکی از معانی «یَسْتَحْيُونَ» در آیات مربوطه این است که فرعون و آتش با زنان بنی اسرائیل کارهایی می‌کردند که حیاء آنان زائل شود. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱، ۱۸۸) برخی احادیث نیز چنین چیزی را تأیید می‌کند. (بحرانی، ۱۴۱۶: ۱، ۲۱۳) به نظر دلیل چنین رفتاری از سوی فرعونیان با توجه به اینکه ایجاد جاذبه‌های جنسی و مشغول کردن مردان به این امر، یکی از تاکتیک‌های نفوذ دشمن در جامعه ایمانی است، (سلطانی، ۱۴۰۰: ۴۶) می‌تواند نفوذ در اجتماع بنی اسرائیل باشد. همچنین با توجه به ذکر زنان در آیه مربوطه به جای دختران که در مقابل پسران قرار دارد، می‌تواند دلیل دیگر این نوع مواجهه آنان، تمرکز آن‌ها بر هلاکت نسل بنی اسرائیل بوده باشد؛ زیرا تنها زنان توانایی وضع حمل دارند و با به فساد جنسی کشاندن آنان، دیگر نمی‌توان نسلی و یا حداقل نسلی پاک برای منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل تصور نمود. در توضیح مورد دوم نیز عرضه می‌شود که با توجه به اینکه جمله «يُذِخُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ» بدل اشمال از جمله «يَسْتَضْعِفُ طَائِفَةً مِنْهُمْ» است، (ابن عاشور، بی‌تا: ۲۰، ۱۱) پس می‌توان ذبح پسران و استحیاء زنان بنی اسرائیل را همان معنای استضعاف در آیات ۴ و ۵ قصص دانست. بنابراین استضعاف دلالت بر به فساد جنسی کشاندن زنان بنی اسرائیل نیز دارد.

۳-۱-۲. مقابله نیمه سخت

مقابله نیمه سخت به اشغال نهادها و سیاست‌های حکومت طرف مقابل از راه نفوذ سیاسی-امنیتی و بدون لشگرکشی فیزیکی گفته می‌شود تا از این طریق فرصت‌های دشمن را از بین برده و او را ناتوان و ضعیف سازد و در نهایت اراده خود را تحمیل و منافعش را نیز تأمین کند. (نائینی، ۱۳۸۹: ۱۶۸) این نوع مواجهه ماهیتی نسبتاً آشکار دارد که در آن وجود دشمن قابل شناسایی است و واکنش طرف مقابل را در پی دارد. مواجهه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی از اشکال این گام از مقابله است. (خسروی، ۱۳۹۷:

۱۶۰) فرعون از این گام در مرحله اول بسیار بهره برده است که در دو قسم: مواجهه اقتصادی و سیاسی بیان می‌گردد.

۳-۱-۲-۱. مواجهه اقتصادی

شش آیه از قرآن کریم بیانگر مواجهه اقتصادی فرعون است که در قالب جدول تبیین گردیده‌اند.

جدول (۲): مواجهه اقتصادی در مرحله اول (منبع: یافته‌های پژوهش)

ردیف	مواجهه‌های اقتصادی	آیات مربوطه	درصد فراوانی
۱	کشتن نیروی کار بنی‌اسرائیل منتظر توسط فرعون	قصص / ۴	۲۵٪
۲	اجبار زنان بنی‌اسرائیل منتظر به کار بی‌مزد توسط فرعون	قصص / ۴	۲۵٪
۳	استضعاف بنی‌اسرائیل منتظر توسط فرعون	قصص / ۴ و ۵	۵۰٪

در توضیح مورد (۱) بیان می‌گردد که فرعون با قتل پسران منتظران موسی (ع) از بنی‌اسرائیل که نیروی کار مفید آنان محسوب می‌شوند، عملاً اقتصاد این منتظران را دچار اختلال کرده‌اند. این کشتار به دست فرعون و دستگاه حکومتی او یا بدون قصد ایجاد اختلال اقتصادی در میان این منتظران بوده و یا اینکه به‌عمد طراحی گردیده است. برخی مفسران علت کشتار پسران خردسال منتظران موسی (ع) از بنی‌اسرائیل را تنها خواب دیدن فرعون مبنی بر شکست حکومت وی به دست مردی از افراد بنی‌اسرائیل که هنوز به دنیا نیامده است، می‌دانند. (همان: ۲۲۷) این سخن احتمال اول را تقویت می‌کند. اما به نظر می‌رسد احتمال دوم صحیح باشد؛ زیرا فرعون پس از ظهور موسی (ع) و شکست خوردن از او در امر رسانه‌ای، تصمیم می‌گیرد که باز به کشتار پسران ادامه دهد، (اعراف / ۱۲۷؛ غافر / ۲۵) حال اگر دلیل این کشتار تنها خواب دیدن باشد، ادامه دادن سیاست قبلی دلیلی ندارد. عهد قدیم نیز احتمال دوم را تأیید می‌کند. عهد قدیم در این باره می‌نویسد: «پادشاهی جدید در مصر به قدرت رسید که یوسف را نمی‌شناخت. قوم خود را گفت: «اینک قوم بنی‌اسرائیل کثیرتر و نیرومندتر از ما گشته‌اند. بیایید تدابیر حکیمانه در پیش گیریم تا مانع فزونی گرفتن ایشان شویم.» (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۰۱) توضیح مورد (۲) نیز این می‌باشد که برخی احتمال داده‌اند که مقصود از «یَسْتَحْيُونَ» زنده نگه داشتن زنان بنی‌اسرائیل برای بردگی و کار است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱، ۱۸۸) بنابراین این آیه بیان می‌دارد که فرعون، زنان بنی‌اسرائیل منتظر را به کار کم‌مزد یا بی‌مزد اجبار می‌کرد. در این مورد نیز به نظر می‌رسد با توجه به

علت سابق، فرعون از روی قصد و برای آسیب زدن به اقتصاد بنی اسرائیل چنین سیاستی را اجرا می کرد. عهد قدیم در این باره می نویسد: «پادشاه جدید ... پس بر اسرائیل مأموران بیگاری برگمارد تا با کارهایی که طلب می کنند، زندگانی را بر آنان سخت گرداند.» (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۰۲) که تأییدی بر این برداشت است. نکته ای که لازم است درباره دو مورد اول بیان گردد این است که در ادامه این آیه، خداوند این موارد را بلائی بر بنی اسرائیل معرفی نموده است. آنچه از قرآن کریم استنباط می شود این است که بلاء و امتحان الهی در اموال و نفوس اتفاق می افتد. (آل عمران / ۱۸۶) در این آیه نیز فرعون به صورت همزمان، هم اقتصاد و هم جان و نسل بنی اسرائیل منتظر را مورد مواجهه قرار داده بود. بنابراین ذکر واژه «بلاء» در این آیه می تواند تأییدی بر برداشت مواجهه اقتصادی و نظامی از آیه باشد. در توضیح مورد (۳) بنابر آنچه در توضیح مواجهه فرهنگی گذشت، ذبح پسران و استحیاء زنان بنی اسرائیل همان معنای استضعاف بود که فرعون از این طریق فشار اقتصادی وارد می کرد.

۳-۱-۲-۲. مواجهه سیاسی

قرآن کریم تنها در آیه «جَعَلَ أَهْلَهَا شِيعًا» (قصص / ۴) به تشریح مواجهه سیاسی فرعون در مرحله اول پرداخته است و بیان می دارد که فرعون با سازوکارهایی سیاسی، جامعه مصر را تبدیل به دو جناح: آل فرعون و مخالفانش کرده بود تا نتوانند علیه او قیام کنند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶، ۸)

۳-۱-۳. مقابله سخت

مقابله سخت به معنای بهره گیری از زور آشکار و قدرت نظامی است تا حریف را نابود سازد و در نهایت اراده خود را بر آنان تحمیل کرده و نیز منافع سیاسی، ژئوپلیتیک و اقتصادی خود را تأمین کند. (احمدیان، ۱۳۹۴: ۶۵) این سطح از جنگ در قالب مواجهه نظامی و اعمال زور اتفاق می افتد. فعالیت های نظامی نیز به دو گروه متعارف و غیرمتعارف دسته بندی می شوند. مثلاً دفاع نظامی در برابر مهاجمین در عرف بین الملل یک فعالیت نظامی متعارف است و استفاده از سلاح های کشتار جمعی نیز مواجهه ای غیرمتعارف است. (راجی و افتخاری، ۱۳۹۸: ۸۸) حال به تصریح قرآن کریم، فرعون بارها به جنگ نظامی غیرمتعارف با و منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل روی آورده است که جدول زیر بیانگر این موارد است.

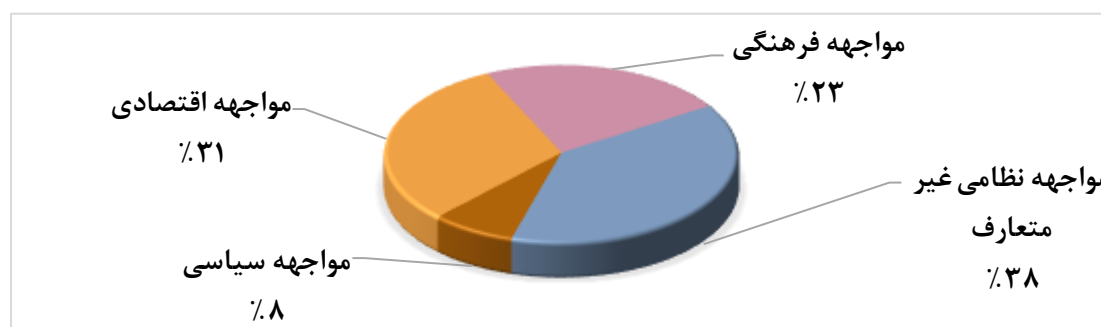
جدول (۳): مواجهه نظامی غیرمتعارف در مرحله اول (منبع: یافته های پژوهش)

ردیف	مواجهه‌های نظامی غیرمتعارف	آیات مربوطه	درصد فراوانی
۱	کشتار توسط فرعون	قصص / ۴	۲۰٪
۲	اسارت توسط فرعون	اعراف / ۱۰۵؛ قصص / ۴	۴۰٪
۳	استضعاف بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	قصص / ۴ و ۵	۴۰٪

موارد (۱ و ۲) به صورت واضح بر این نوع مواجهه دلالت دارد. عهد قدیم در این باره می نویسد: «پادشاه مصر قابله‌های زنان عبرانیان را ... گفت: «در آن هنگام که زنان عبرانیان را فارغ می کنید، دو سنگ را بنگرید. اگر پسر باشد، او را بمیرانید.» (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۰۲) اما در توضیح مورد (۳) عرضه می شود که با توجه توضیحات سابق در مواجهه فرهنگی، استضعاف می تواند معنای ذبح پسران و استحیاء زنان را داشته باشد.

۳-۱-۴. تحلیل مواجهه‌های مرحله اول

نمودار فراوانی مواجهه‌های مرحله اول چنین است:

(۱): نمودار فراوانی مواجهه‌های مرحله اول (منبع: یافته‌های پژوهش)

فرعون (رامسس دوم) در مرحله اول خود را زیاد درگیر مواجهه با موسی (ع) و برنامه‌ریزی‌هایش در میان بنی اسرائیل نکرد بلکه با حمایت از آل فرعون از لحاظ سیستم سیاسی، قدرت اقتصادی، قدرت نظامی و نیروی انسانی، سعی در از بین بردن روحیه بنی اسرائیل (گرینستون، ۱۳۸۷: ۱۸) و شکست فعالیت‌های منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل داشت و در این راستا نیز به دلیل عدم حضور موسی (ع)، موفق شده بود آنان را متفرق سازد تا نتوانند علیه دستگاه او قیام کنند. همچنین مانع فزونی جمعیت آنان با کشتار فرزندان پسرشان، به کنیزی گرفتن زنان و بیگاری کشیدن از آنان شد. نیز او بیگانه بودن بنی اسرائیل را بهانه قرار داد و بخاطر هوس ساخت شهرها و ساختمان‌های عجیب و دیوانه مزاجی، به‌رایگان از بنی اسرائیل منتظر کار می کشید. (ناس، ۱۳۹۲: ۴۹۰) به نظر می‌رسد عدم ورود حداکثری فرعون در این مرحله به مقابله و تمرکز حداکثری هم‌زمان آل فرعون بر مواجهه اقتصادی، نظامی و فرهنگی و احتراز فرعون و آل فرعون از مواجهه تبلیغاتی به دلیل عدم وجود افرادی قدرتمند به لحاظ

هنر و رسانه از بنی اسرائیل در مقابل آنان باشد. کثرت آیات دال بر مواجهه تبلیغاتی فرعون در مقابل موسی (ع) در مرحله دوم که از رسانه و هنری قوی برخوردار بودند، تأییدی بر این برداشت است. حضرت موسی (ع) در مرحله اول به سبب اینکه از سوی خداوند فرمانی مبنی بر مواجهه مستقیم با فرعون نیافته بود، فعلاً به مقابله با فرعون نپرداخته بود که علت مواجهه حداقلی فرعون در این مرحله نیز این می‌تواند باشد. موسی (ع) در این مرحله پس از بلوغ و کسب علم و صلاحیت، به تدریج از محیط شرک‌آلود قصر خارج شده و به میان مردم می‌رود (مک‌اولیف، ۲۰۰۳: ۳، ۴۲۰) و سعی می‌کند تا خود را فردی مصلح به مردم معرفی کند که کنایه فرد قبطی در جریان کمک موسی (ع) به یکی از بنی اسرائیل که به وی گفت: تو خواستار جباریت و فساد در زمین هستی و مصلح نیستی (قصص / ۱۹) مؤید سعی موسی (ع) در این راستا است. حضرت این کار خود را ادامه می‌داد تا اینکه به خاطر قتل غیر عمد سرکارگر مصری و از ترس کشته شدن به ناحق توسط ملأ فرعون (قصص / ۲۰) به مدین گریخت و سال‌ها به دور از خانواده و مصر زندگی کرد و این دوری سبب شده بود که وی شناخت غیرکاملی از مصر و مردم آن و حتی بنی اسرائیل منتظر داشته باشد. در این مدت، منتظران وی از بنی اسرائیل در مصر زندگی کرده و متحمل انواع فشارها بودند. به نظر می‌رسد که موسی (ع) در زمان دوری از مصر که تفرقه در میان مصریان افتاده بود، هارون را به‌عنوان جانشین خویش در مصر نهاد و وظیفه متحد کردن را به وی سپرد. دلیل این امر را می‌توان این دانست که حضرت موسی (ع) پس از فرمان یافتن از سوی خداوند مبنی بر هدایت فرعون، بدون هیچ مقدمه‌ای در رابطه با هارون، از خداوند می‌خواهد تا وی را در امر تبلیغ دین شریک و وزیر وی قرار دهد. (طه / ۲۹-۳۰) با توجه به اینکه امر هدایت و مدیریت فرعون و قوم وی کاری بس دشوار است و نیاز به تخصص و آموزش دارد، پس حتماً هارون قبلاً چنین آموزشی را فراگرفته بود و بدین‌جهت حضرت موسی (ع) از خداوند چنین درخواستی را کرد. بنابراین در مرحله اول فرعون به خاطر عدم حضور موسی (ع) مقابله مستقیمی با او نداشته است. مقابله‌های اقتصادی و نظامی او نیز در این مرحله به نظر می‌رسد پاسخی از سوی او علیه برنامه‌ریزی‌های موسی و هارون (ع) است. در تأیید این برداشت گفته می‌شود که اگر کشتار فرزندان پسر بنی اسرائیل منتظر تنها به دلیل خواب دیدن فرعون باشد، ادامه این سیاست در مرحله دوم توسط خود فرعون هیچ‌وجهی ندارد مگر اینکه موسی (ع) همان برنامه‌های قبلی خود را در مرحله دوم نیز ادامه دهد تا فرعون مجبور به انجام دوباره آن سیاست توسط خودش شود.

۲-۳. مواجهه‌های مرحله دوم: پس از ظهور موسی (ع) برای ایجاد وحدت و حکومت بر بنی اسرائیل

منتظر

موسی (ع) در مرحله دوم به همراه برادرش وظیفه رهبری و متحد ساختن منتظرانشان از بنی اسرائیل و نیز نجات این منتظران از ستم فرعون (اپستاین، ۱۳۸۸: ۱۰) را برعهده داشتند. آنان پس از اینکه از سوی خداوند مأمور به تذکر فرعون و رهبری منتظرانشان از بنی اسرائیل گشتند (طه / ۴۴-۴۷) به نزد فرعون رفته و از او آزادی منتظرانشان را خواستند. (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۱۳) این حرکت به سوی فرعون و دستگاه او، نقطه آغاز مواجهه‌های مرحله دوم واقع گردید که مدتی طولانی به درازا کشید تا اینکه درنهایت با غرق شدن فرعون و سپاهیانش این مرحله اتمام یافت. این مواجهه‌ها در قالب سه گام: مقابله نرم، نیمه سخت و سخت در ۱۹ سوره و ۸۰ آیه از قرآن کریم تصویر شده‌اند که در ادامه تشریح می‌گردند.

۱-۲-۳. مقابله تبلیغاتی

مواجهه تبلیغاتی و رسانه‌ای از انواع مقابله نرم است که به بهره‌گیری از رسانه‌ها، شیوه‌های روان‌شناختی، متخصصین تصویر و صدا و ظرفیت آن‌ها اعم از مطبوعات، خبرگزاری‌ها، تلویزیون، اینترنت و غیره جهت نفوذ در عقاید، عواطف، تمایلات و رفتار مخاطبان (افراد دشمن، بی‌طرف، هم‌پیمان و دوست) و تأثیرگذاری بر آنان، به منظور پیروزی در جنگ و تضعیف روحیه و چهره کشور هدف گفته می‌شود. (مرادی، ۱۳۹۱: ۱) این نوع مواجهه در مرحله دوم بر شیوه‌های قبلی اضافه شد و سبب تمایز مرحله دوم از مرحله قبل گشت. در ادامه شیوه‌های مواجهه تبلیغاتی فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل در جدول زیر ترسیم شده است.

جدول (۴): مقابله تبلیغاتی فرعون در مرحله دوم (منبع: یافته‌های پژوهش)

ردیف	مواجهه‌های تبلیغاتی	آیات مربوطه	درصد فراوانی
۱	مناظره	اعراف/ ۱۰۶؛ طه/ ۴۹ و ۵۱؛ شعراء/ ۲۳	۶٪
۲	بکارگیری زمان و مکان مناسب رسانه‌ای	طه/ ۵۸	۲٪
۳	بکارگیری هنر سحر	طه/ ۷۳	۲٪
۴	سوء استفاده از متخصصین علمی	یونس/ ۷۹	۲٪
۵	تهمت‌زنی به موسی (ع)	اعراف/ ۱۰۶ و ۱۱۳؛ اسراء/ ۱۰۱؛ طه/ ۵۷ و ۵۷؛ شعراء/ ۲۷ و ۳۱ و ۳۴ و ۳۵ و ۴۹؛ نمل/ ۱۳؛ قصص/ ۳۶ و ۳۸؛ غافر/ ۲۴ و ۲۴ و ۲۶ و ۳۷؛ زخرف/ ۴۹؛ ذاریات/ ۳۹ و ۳۹	۳۲٪
۶	القاء برتری	قصص/ ۳۸؛ زخرف/ ۵۱ و ۵۲ و ۵۳؛ نازعات/ ۲۴	۸٪
۷	دروغ‌گویی	غافر/ ۲۸	۲٪
۸	عوض کردن بحث	طه/ ۶۳؛ قصص/ ۳۸ و ۳۸؛ غافر/ ۳۶ و ۳۷	۸٪
۹	تحقیر موسی (ع) و بنی اسرائیل منتظر	مؤمنون/ ۴۷؛ شعراء/ ۱۸ و ۱۹؛ زخرف/ ۵۲	۶٪
۱۰	منت‌گذاری	شعراء/ ۲۲	۲٪
۱۱	موضع‌گیری حق به جانب	شعراء/ ۲۵؛ قصص/ ۳۸؛ غافر/ ۳۹ و ۳۶ و ۳۷	۸٪
۱۲	موضع‌گیری خبرخواهی	شعراء/ ۳۵؛ طه/ ۶۳؛ غافر/ ۲۶ و ۲۶ و ۳۹	۸٪
۱۳	تمسخر	زخرف/ ۵۴	۲٪
۱۴	تکذیب آیات الهی	طه/ ۵۶؛ بروج/ ۱۹	۳٪
۱۵	ظلم به آیات الهی	اعراف/ ۱۰۳	۲٪
۱۶	تکذیب پیامبر الهی	حج/ ۴۴؛ مؤمنون/ ۴۸؛ ص/ ۱۲ و ۱۴؛ ق/ ۱۳؛ ذاریات/ ۳۹؛ نازعات/ ۲۱؛ بروج/ ۱۹	۱۲٪

حضرت موسی و هارون (ع) بر اساس دستور الهی فرمان یافتند تا به قصر فرعون حاضر شده و با لحن نرم با او سخن گویند. (طه/ ۴۴) آنان پس از حضور در نزد فرعون، با ادب آشکار و ایجابی خود را انبیای الهی معرفی کرده و خواستار آزادی منتظرانشان از بنی اسرائیل شدند. (شعراء/ ۱۶-۱۷) از اینجا بود که مواجهه تبلیغاتی فرعون آغاز گردید و تا روز زینۀ ادامه یافت. از ابتدائی‌ترین روش‌های فرعون مناظره، موضع‌گیری حق به جانب، تحقیر و القای ترس بود که البته سه شیوه آخر را همراه تهمت‌زنی‌ها و دیگر روش‌های تبلیغاتی در روز زینۀ نیز بکار گرفت. تهمت‌زنی درصد فراوانی از مواجهات تبلیغاتی فرعون را به خود اختصاص داده است. فرعون در این راستا از تهمت‌های: جادوگر و ساحر بودن (۴۳٪)، دروغ‌گویی (۲۴٪)، قصد اخراج مردم مصر از سرزمینشان و جانشینی خودش در آنجا (۱۴٪)، مجنون و دیوانه بودن (۹٪)، فساد در زمین (۵٪) و مسحور بودن (۵٪) استفاده کرده است. به نظر می‌رسد علت اختصاص درصد زیادی از تهمت‌زنی‌ها به تهمت سحر این است که موسی (ع) معجزه‌های خویش را ارائه داده بود و مردم نیز آن‌ها را دیده بودند و فرعون برای اینکه همان چیزی که مردم دیده‌اند را از اذهان آنان پاک کرده و درواقع مورد پیروزی موسی (ع) را کم‌رنگ جلوه دهد، مجبور شد تا تمرکز حداکثری بر تحریف معجزه‌های موسی (ع) کند تا مردم تحت تأثیر وی قرار نگیرند. در توضیح موارد (۶ و ۹) بیان می‌شود که فرعون بنابر نقل قرآن کریم خود را «رَبُّ أَعْلَى» (نازعات/ ۲۴)

و صاحب حکومت مصر که آب‌های آن تحت فرمان اوست، (زخرف / ۵۱) معرفی می‌کند و در مقابل موسی (ع) را فاقد آن‌ها و ثروت و طلاها معرفی می‌کند که از خانواده‌ای پست ظهور کرده و زبانی غیر فصیح نیز دارد. (زخرف / ۵۲ و ۵۳) فرعون با بیان این برتری‌های خود و تحقیر موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی‌اسرائیل سبب شد که قومش با وجود مشاهده معجزه موسی (ع) و ایمان سریع ساحران نسبت به موسی (ع) باز ذلیل فرعون شده و از او اطاعت می‌کنند. (زخرف / ۵۴) البته به نظر می‌رسد فرعون این عمل خود را بسیار تکرار کرده بود که قومش حالت اطاعت نسبت به او پیدا کرده بودند؛ زیرا واژه اطاعت به معنای عملی است که فرد با رغبت و خضوع آن را انجام می‌دهد نه اینکه بدون رغبت و تمایل آن را انجام دهد که در این صورت به آن اکراه می‌گویند. (حسنی حسین‌آبادی و همکاران، ۱۴۰۲: ۳۱-۳۲) قوم فرعون اشد عذاب فرعون نسبت به ساحران را دیده بودند و بدین علت باید از فرعون می‌ترسیدند و کمی در دل خویش اکراه می‌داشتند ولی خداوند با استفاده از واژه اطاعت (زخرف / ۵۴) بیانگر این است که شاید فرعون القای برتری را بسیار تکرار کرده بود که مردم جریان ساحران را از یاد برده و به فرعون اعتماد کرده بودند. این مدیریت تبلیغاتی فرعون به دلیل به‌کارگیری تکنیک القای برتری است؛ (حسنی دولت‌آباد و عرب‌رطاط، ۱۴۰۰: ۱۳۹) زیرا بر اساس نظریه‌ی پردازش اطلاعات، در فرایند القای یک تفکر استفاده مکرر از کلمات القایی، مسیر درون‌داده‌ای اطلاعات مخاطب را آن‌چنان اشغال می‌کند که فرصتی برای پردازش و برون‌داد باقی نمی‌گذارد. (کاویانی و پورناصح، ۱۳۸۱: ۲۹-۳۱) در توضیح مورد «۱۰» نیز باید گفت که فرعون در مقام سخن با موسی (ع) حکومت بر بنی‌اسرائیل و اداره آنان را متنی معرفی می‌کرد که موسی (ع) از این منت‌گذاری ناراحت شده و آن را ظلم می‌دانست. موارد (۱۱ و ۱۲) از شیوه‌های فریب تبلیغاتی مبتنی بر تحریک عواطف مخاطبان است. فریب به انتقال آگاهانه پیام دستکاری شده از سوی فرستنده جهت تقویت باورهای غلط گفته می‌شود. (کلاین برگ، ۱۳۶۹: ۲، ۵۴۰-۵۴۵) فرعون از این دو مورد، پس از پیروزی موسی (ع) در جنگ هنری روز موعود با تمام توان استفاده کرد. (حسنی دولت‌آباد و عرب‌رطاط، ۱۴۰۰: ۱۳۰) بر اساس نقل قرآن کریم او تنها خود را خدای مردم مصر و صاحب حق می‌دانست و سخنانش را آن‌قدر تکرار کرد که مردم نیز حق را به او داده و تابع وی شدند. همچنین در چندین مورد خود را خیرخواه دین مردم و کشور و زندگی اجتماعی معرفی کرد که موسی (ع) خواستار برهم زدن این‌هاست و باید در مقابل او ایستاد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۱۵، ۲۳۷) در توضیح موارد (۱۴ و ۱۶) نیز عرضه

می شود که فرعون و آل او با تکیه بر اموال خود گمان می کردند که از خداوند غنی هستند و با این تفکر آیات خداوند و پیامبر او را تکذیب می کردند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳، ۹۱) مقصود از تکذیب نیز این است که فرد با دروغ پردازی، دست به انکار آیات الهی و پیامبرانی زند که بر اساس فطرت و حقیقت هستند تا آن ها را از محل نزاع بیرون برده و خود حاکم شود. (مصطفوی، ۱۳۹۳: ۱۰، ۳۸) توضیح مورد (۱۵) نیز این است که ظلم در لغت به معنای ضایع کردن حق و قرار دادن شیء در غیر موضعش از روی تعدی و تجاوز است. (مصطفوی، ۱۳۹۳: ۷، ۲۰۴) آیات الهی بر این اساس که به صورت معنوی هستند، پس ظلم به آنان با انکار آن ها تحقق می یابد و انکار آیات نیز به صورت رسانه ای باید اتفاق افتد. بنابراین ظلم به آیات الهی توسط فرعون به معنای انکار آیات در رسانه و تبلیغات است.

۳-۲-۲. مقابله نیمه سخت

۳-۲-۲-۱. مواجهه اقتصادی

قرآن کریم در ۲۵ آیه به تبیین مواجهه اقتصادی فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل پرداخته است که جدول زیر نشانگر آن ها است.

جدول (۵): مقابله اقتصادی در مرحله دوم (منبع: یافته‌های پژوهش)

ردیف	مواجهه‌های اقتصادی	آیات مربوطه	درصد فراوانی
۱	وعده مقام و ثروت به نخبگان توسط فرعون	اعراف / ۱۱۴ ؛ طه / ۶۴ ؛ شعراء / ۴۲	۱۰٪
۲	کشتن نیروی کار بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	اعراف / ۱۲۷ ؛ غافر / ۲۵	۷٪
۳	اجبار زنان بنی اسرائیل منتظر به کار کم‌مزد یا بی‌مزد توسط فرعون	اعراف / ۱۲۷ ؛ غافر / ۲۵	۷٪
۴	اسراف توسط فرعون	یونس / ۸۳ ؛ غافر / ۲۸ ؛ دخان / ۳۱	۱۴٪
۵	اجبار بنی اسرائیل به کار بی‌مزد توسط فرعون	شعراء / ۲۲	۳/۵٪
۶	استضعاف بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	اعراف / ۱۳۷	۳/۵٪
۷	فساد توسط فرعون	اعراف / ۱۰۳ ؛ یونس / ۸۱ و ۹۱ ؛ نمل / ۱۴ ؛ فجر / ۱۲	۱۷٪
۸	عذاب بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	طه / ۴۷ ؛ دخان / ۳۰	۷٪
۹	ظلم به بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	انفال / ۵۴ ؛ یونس / ۸۵ و ۹۰ ؛ قصص / ۲۱ ، ۲۵ ، ۴۰	۲۱٪
۱۰	نمایش قدرت اقتصادی توسط فرعون	اعراف / ۱۳۷ ؛ یونس / ۸۸ ؛ زخرف / ۵۳	۱۰٪

دلالت پنج مورد اول جدول واضح است و تنها پنج مورد آخر توضیح داده می‌شود. استضعاف همان‌طور که سابقاً گذشت به معنای ذبح پسران و استحياء زنان می‌تواند باشد، بنابراین می‌تواند دلالت بر مواجهه اقتصادی فرعون و آل او علیه منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل داشته باشد. در توضیح مورد (۷) بیان می‌شود که در بسیاری از آیات قرآن کریم، فساد در زمین یا بلاد به معنای فساد در حد کلان نظیر به آشوب کشیدن یک شهر یا کشور است (مدرسی یزدی، ۱۳۸۷: ۷) که مسیر عادی و سلامت اجتماع را برهم می‌زند و در نتیجه بسیاری از مواهب و نعمت‌های یک اجتماع سالم مثل آزادی، عدالت و آرامش عمومی را تباه می‌سازد. (ابطحی کاشانی، ۱۳۶۳: ۳۵) در جریان مواجهه فرعون با موسی (ع) و بنی اسرائیل نیز، ایجاد تفرقه و مسلط کردن آل فرعون بر منتظران در سرزمین مصر، همان آشوبی است که عدالت و آزادی منتظران را تباه ساخته و آنان را نوکر فرعون و آل او کرده بود. آن‌ها نیروی جوان کار خود را از دست می‌دادند و مردانشان تنها به کارهای دون‌مایه می‌پرداختند و زنان‌شان نیز بدون هیچ اجرتی به خدمت گرفته می‌شدند و به‌طور کلی ازلحاظ مالی و اقتصادی وضعیت مطلوبی نداشتند. عذاب نیز که در تحلیل مواجهه اقتصادی مرحله اول گذشت دلالت بر مواجهه اقتصادی دارد. توضیح مورد (۹) نیز این است که ظلم نسبت به انسان‌ها در لغت به معنای تضییع حقوق مردم در جان یا اموال و مانند آن است. فرعون بنابر نقل قرآن کریم به خلاف مرحله اول، خود نیز در مرحله دوم وارد مواجهه اقتصادی با بنی اسرائیل شده و با کشتار و اسارت هدفمند بنی اسرائیل منتظر، به دنبال ایجاد تنگنای اقتصادی علیه موسی (ع) و منتظرانشان یا پاسخی بر برنامه‌های موسی و برادرش هارون (ع) بود. در توضیح مورد (۱۰) نیز بیان می‌شود که به نظر می‌رسد یکی از تفاوت‌های اقتصادی فرعون نسبت به

مرحله اول این است که او در مرحله دوم ثروت عظیمی در اختیار داشت که آن را به نمایش می گذاشت و از این طریق خواستار فریب منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل بود. بدین علت موسی (ع) به مبارزه با نمایش اقتصادی آنان پرداخت و در این مسیر از خداوند طلب یاری کرد تا ثروت فرعونیان از بین برود. (یونس/ ۸۸) به نظر می رسد دلیل ورود حداکثری فرعون در مواجهه اقتصادی مرحله دوم این است که اقتصاد در جوامع غیردینی یکی از مقومات حکومت است که شخص حاکم نقش به سزایی در استقرار و تثبیت آن دارد. قرآن کریم نیز اقتصاد را به عنوان یکی از مقوم های هر جامعه ای تأیید می کند. (نساء/ ۵) بنابراین فرعون برای تثبیت اقتصاد جامعه خود که توسط موسی و هارون (ع) و منتظرانشان به خطر افتاده بود، خود نیز وارد گشته و ایفای نقش به سزایی دارد.

۳-۲-۲. مواجهه سیاسی

فرعون در این مرحله به واسطه فعالیت های سخت موسی (ع)، حکومت خود را در خطر دیده بود و هرگونه آزادی سیاسی که در ظاهر موافق با موسی (ع) باشد را سرکوب می کرد. قرآن کریم در آیات (اعراف/ ۱۲۳؛ طه/ ۷۱؛ شعراء/ ۴۹) این مواجهه سیاسی فرعون را بازگو می کند. سلب آزادی سیاسی توسط فرعون زمانی اتفاق افتاد که وی، ساحران به سجده افتاده در مقابل موسی (ع) را به گونه ای سخت عذاب کرد تا مردم نیز از مخالفت سیاسی با وی بترسند و جرأت ابراز نظر سیاسی نداشته باشند. چنین سلب آزادی سیاسی از فرعون بدین علت بود که وی فردی خودشیفته (نارسیس) بود. (حسینی دولت-آباد و عرب طاط، ۱۴۰۰: ۱۴۰) خودشیفتگی نوعی اختلال شخصیت است که در اوایل بزرگسالی شروع می شود. از صفات افراد خودشیفته می توان مواردی مانند: نیاز به تحسین دیگران، همدلی هیجانی بسیار پایین، احساس شدید خودبزرگ بینی، انتظار توجه خاص از سوی دیگران، عزت نفس شکننده، جامعه-ستیزی و قدرت طلبی را نام برد (خداوند لو و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴۸) که موجب می شود تعادل رفتاری نداشته باشند و ضعفی که در خود مشاهده می کنند را با توسل به زور پوشش دهند و با هر شیوه ای به دنبال جلب توجهات دیگران به خود باشند. (حسینی دولت آباد و عرب طاط، ۱۴۰۰: ۱۴۰) فرعون نیز که خود را خدای اعلی می دانست، با توسل به زور، شکست در برابر موسی (ع) را پوشش داد و به دیگران اجازه هیچ ابراز نظری نداد. (اعراف/ ۱۲۳).

۳-۲-۳. مقابله سخت

مقابله سخت در این مرحله متفاوت از مرحله اول است. در این مرحله فرعون علاوه بر کشتار و اسارت، از انواع تهدیدها، تعقیب نظامی، اجبار و آزار جانی نیز بسیار بهره برده‌اند که در جدول زیر تبیین گشته‌اند.

جدول (۶): مقابله نظامی غیرمتعارف در مرحله دوم (منبع: یافته‌های پژوهش)

ردیف	مواجهه‌های نظامی غیرمتعارف	آیات مربوطه	درصد فراوانی
۱	تعقیب نظامی توسط فرعون	یونس / طه / شعراء / دخان / ۷۸ / ۵۲ و ۶۰	۱۲٪
۲	اسارت توسط فرعون	اعراف / ۱۱۱ و ۱۲۷ / شعراء / ۲۲ و ۳۶ / غافر / ۲۵	۱۲٪
۳	کشتار توسط فرعون	اعراف / ۱۲۴ و ۱۲۷ / طه / ۷۱ / غافر / ۲۵ و ۲۶ و ۲۸	۱۵٪
۴	تهدید جانی توسط فرعون	اعراف / ۱۲۳ و ۱۲۴ و ۱۲۷ / طه / ۷۱ / شعراء / ۴۹	۱۲٪
۵	انتقام جانی توسط فرعون	اعراف / ۱۲۶	۲/۵٪
۶	تبعید نظامی توسط فرعون	اسراء / ۱۰۳	۲/۵٪
۷	اجبار ساحران به سحر توسط فرعون	طه / ۷۳	۲/۵٪
۸	تهدید به زندان توسط فرعون	شعراء / ۲۹	۲/۵٪
۹	محاصره نظامی توسط فرعون	شعراء / ۶۱	۲/۵٪
۱۰	ظلم به بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	انفال / ۵۴؛ یونس / ۸۵ و ۹۰؛ قصص / ۲۱ و ۲۵ و ۴۰	۱۵٪
۱۱	فساد توسط فرعون	اعراف / ۱۰۳؛ یونس / ۸۱ و ۹۱؛ نمل / ۱۴؛ فجر / ۱۲	۱۲٪
۱۲	استضعاف بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	اعراف / ۱۳۷	۲/۵٪
۱۳	عذاب بنی اسرائیل منتظر توسط فرعون	طه / ۴۷ و ۷۱؛ دخان / ۳۰	۷٪

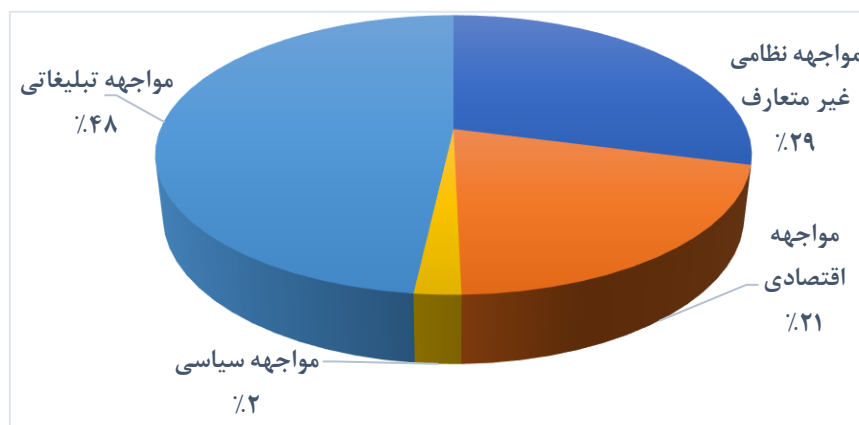
مواجهه‌های نظامی

فرعون در مرحله دوم بدین‌صورت است که در ابتدا از انواع تهدیدها، اسارت‌ها، اجبارها به‌موازات جنگ نیمه‌سخت و نرم خود استفاده می‌کرد. اما پس از عدم کامیابی به اهدافش به‌وسیله این نوع مقابله‌ها، سیاست‌های مواجهاتی خویش را تغییر داده و به مقابله نظامی شدیدی پرداخت. اما به خاطر جریان مرگ نخست‌زادگان مصری مجبور شد تا از شدت مواجهه‌های نظامی و غیرنظامی خود بکاهد و اجازه آزادی منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل و خروج آنان از مصر همراه موسی (ع) را بدهد. (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۴۴) اما پس از خروج موسی (ع) و منتظرانش از مصر، دل فرعون و خادمانش دگرگون شده و از اجازه خروج موسی (ع) پشیمان شدند. (سفر خروج، ۱۳۹۴: ۱، ۳۴۵-۳۴۶) بدین دلیل به تعقیب موسی (ع) و منتظرانش از بنی اسرائیل رفته و درنهایت خود و سپاهیان‌ش در این لشگرکشی کشته شدند. موارد (۱۰، ۱۲، ۱۳) بر اساس توضیحات سابق در مرحله اول، بر مواجهه نظامی فرعون در مرحله دوم دلالت دارد. اما در توضیح مورد (۱۱) بیان می‌شود که فساد همانطور که سابقاً بیان شد، مسیر عادی اجتماع را به هم می‌ریزد و در نتیجه آزادی و آرامش جامعه را تباه می‌سازد. طبیعتاً

چنین آشوبی، کشتار یا قتل را نیز در پی دارد که واژه «فساد» در آیاتی نظیر (بقره/ ۳۰ و ۲۰۵) بر همین قتل و خونریزی دلالت دارد. در جریان مواجهه فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل، ایجاد تفرقه و مسلط کردن آتش بر بنی اسرائیل در سرزمین مصر، همان آشوبی است که عدالت و آزادی منتظران را تباه ساخته بود که به تبع آن فرعون و آل او به راحتی فرزندان پسر منتظران را ذبح کرده و زنانشان را نیز به اسارت می گرفتند. (بقره/ ۴۹) به مردان آنان نیز بدون هیچ دلیلی زورگویی می کردند (قصص/ ۱۵-۱۹) و حتی بدون هیچ دلیل منطقی، قصد کشتار آنان را داشتند. (قصص/ ۲۰) بنابراین از واژه «فساد» می توان مواجهه نظامی، قتل و اسارت را برداشت کرد.

۳-۲-۴. تحلیل مواجهه های مرحله دوم

نمودار فراوانی مواجهه های مرحله دوم چنین است:

نمودار (۲): فراوانی مواجهه های مرحله دوم (منبع: یافته های پژوهش)

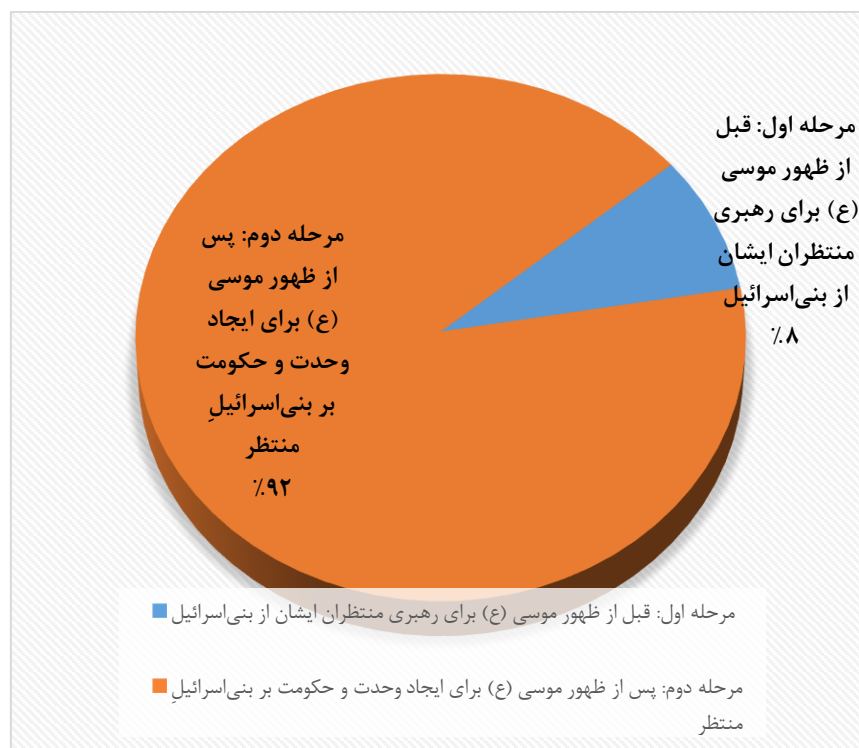
فرعون در مرحله دوم برخلاف مرحله قبل، مقابله زیادی علیه موسی (ع) انجام داده است که نشانگر احساس خطر فرعون و نیز قدرت الهی موسی (ع) برای نجات بشریت است. در این مرحله سیاست جنگی فرعون بر اساس دیدگاه سازه انگاری به صورت جنگ ترکیبی (هیبریدی) نامحدود (ترکیب در حوزه های چندگانه) بوده است. جنگ ترکیبی نامحدود به نوعی از جنگ گفته می شود که محدود به میدان فیزیکی نیست بلکه به حوزه های دیگر از جمله حوزه های اقتصادی، فرهنگ، اجتماع و شبکه های اطلاعاتی و تبلیغات نیز گسترش پیدا کرده است. (مک کالو و جانسون، ۱۳۹۵: ۹۲-۹۳) فرعون نیز حیطه مبارزاتش فقط محدود به جنگ نظامی یا برخی مقابله ها نبود، بلکه از هر نوع مواجهه ای که مقدور بود، استفاده کرد. دلیل تمرکز حداکثری فرعون بر مواجهه تبلیغاتی در این مرحله نیز به نظر می رسد این باشد که اولاً: موسی (ع) بنابر نقل قرآن کریم بیشترین تمرکز خود را بر مقابله تبلیغاتی و انجام معجزه به صورت هنرنمایی گذاشت. در حالیکه که وی می توانست از طرق دیگری مانند به دست آوردن ثروت

بسیار زیاد و نیز قدرت بدنی و سلاح‌های قوی جنگ نظامی وارد مواجهه با فرعون شود. ثانیاً: قوم فرعون معجزه موسی (ع) را دیده بودند و فرعون به خاطر اینکه از شدت پیروزی موسی (ع) بکاهد و آن را کم‌رنگ جلوه دهد، مجبور بود تا بیشتر اذهان مخاطبان خویش را مدیریت کند نه اینکه به مقابله‌های نیمه‌سخت و سخت پردازد. ثالثاً: مقابله نرم با توجه به اینکه دشمن در این نوع مواجهه آشکار نیست و هزینه آن کم‌تر از دیگر مقابله‌ها است، پس از اولین و پرکاربردترین نوع مواجهه‌هایی است که می‌توان به کار بست. (خسروی، ۱۳۹۷: ۱۵۳) رابعاً: جانشینی هارون (ع) در زمان هجرت و دوری موسی (ع) از مصر و همراهی وی پس از بازگشت موسی (ع) در امر هدایت و مدیریت بنی‌اسرائیل می‌تواند بیانگر این باشد که هارون (ع) نوع مواجهه‌های غیر تبلیغاتی دستگاه فرعون را دانسته بود و آن را به موسی (ع) اطلاع‌رسانی کرده و موسی (ع) نیز این نوع مواجهه‌ها را مدیریت کرد، بنابراین شدت چهار مواجهه غیرتبلیغاتی بدین علت کم شد. نکته قابل توجه در مقابله‌های تبلیغاتی فرعون این بود که وی از بی ادبی آشکار، ایجابی و سلبی بسیار استفاده کرد و به نظر دلیل آن این باشد که وی از موسی (ع) ترسیده بود و با اینگونه بی ادبی خواستار لطمه زدن به وجهه موسی (ع) و پشیمان کردن وی بود. (دهقان‌نیری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۱)

۳-۳. تجمیع و نتایج کل داده‌های پژوهش

در تجمیع و تبیین نتایج کل داده‌های پژوهش حاضر بیان می‌شود که در مرحله اول شخص فرعون کمتر به مقابله با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی‌اسرائیل پرداخته است. (۳۸٪) از آیات مربوط به مرحله اول به تبیین مواجهه نظامی غیرمتعارف، (۳۱٪) از آیات به تبیین مقابله اقتصادی، (۲۳٪) از آیات نیز به تبیین مواجهه فرهنگی و درنهایت مواجهه سیاسی (۸٪) از آیات را به خود اختصاص داده است. اما در مرحله دوم فرعون ابتکار عمل بیشتری را به دست گرفته است. در این مرحله مقابله تبلیغاتی (۴۸٪) از آیات مربوط به مرحله دوم، جنگ نظامی غیرمتعارف (۲۹٪) از آیات، مواجهه اقتصادی (۲۱٪) و سیاسی (۲٪) از آیات را به خود اختصاص داده‌اند. در تجمیع مواجهه‌های مرحله اول و دوم نیز بیشترین بسامد وقوعی مربوط به مرحله دوم است که در نمودار زیر نمایش داده شده است.

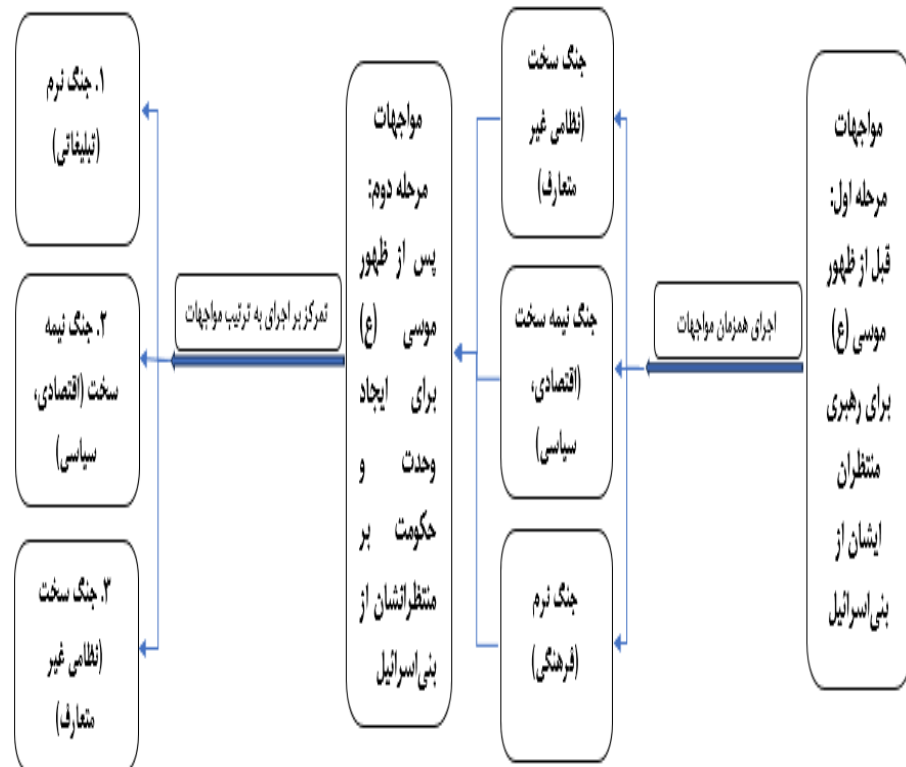
نمودار (۳) فراوانی مواجهه‌های فرعون با موسی و بنی‌اسرائیل در دو مرحله (منبع: یافته‌های پژوهش)

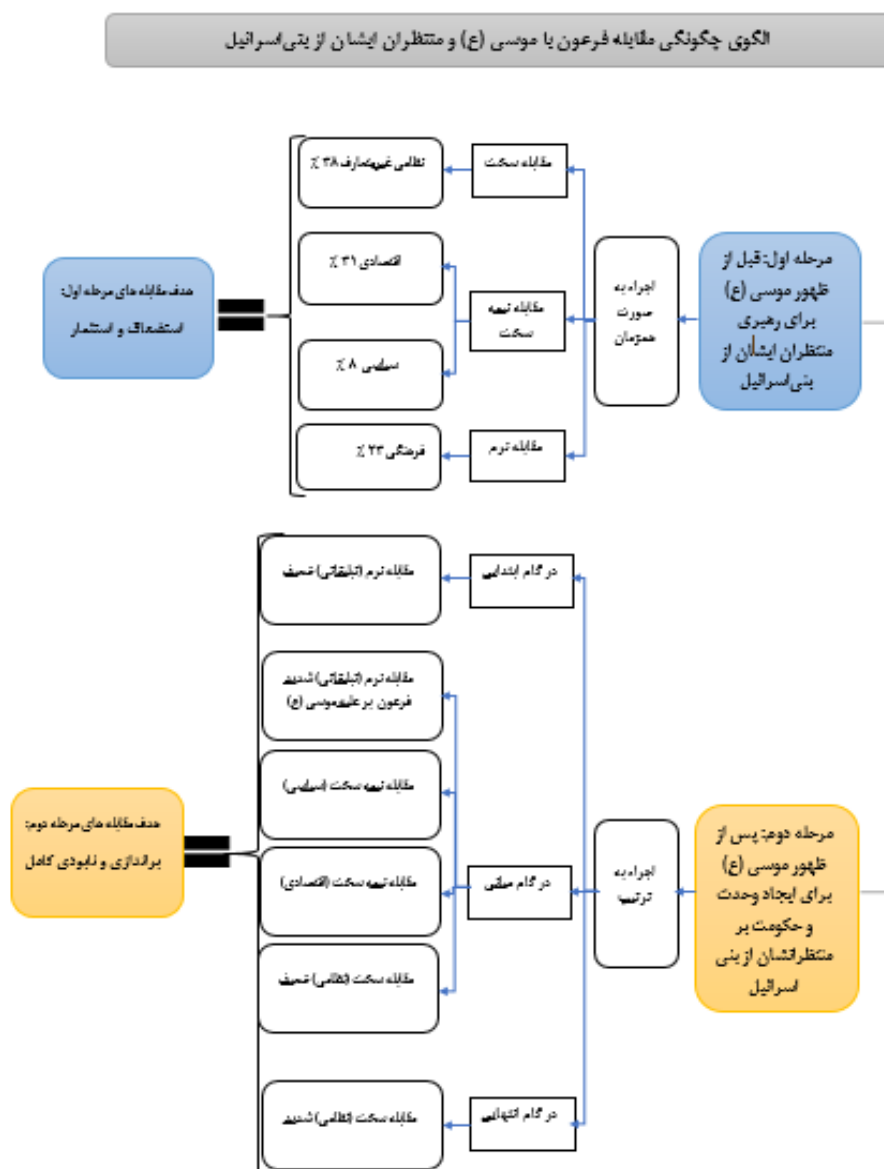
در تحلیل تمرکز حداکثری قرآن کریم بر تبیین نوع مواجهه‌های مرحله دوم نیز باید گفت که نظر می‌رسد علت این تمرکز بر مرحله دوم این باشد که خداوند در امر هدایت‌گری خویش (بقره/ ۳) نقش رهبر الهی را بسیار پررنگ می‌داند. همچنین رهبر الهی را سبب ایجاد وحدت و در پی آن شدت مواجهه‌های میان رهبر الهی و دشمنان او معرفی می‌کند. بنابراین قرآن کریم، رهبر الهی را یکی از ارکان اصلی جامعه ایمانی در مدیریت اجتماعی می‌داند که به افراد جامعه وحدت بخشیده و توانایی مبارزه در برابر دشمنان را در آنان ایجاد و تقویت می‌کند. باید افزود که فرعونِ معاصر حضرت موسی (ع) نیز تا قبل از ظهور موسی (ع) با کاربست نقشه و روش‌هایی اتحاد و روحیه منتظران از بنی اسرائیل را تضعیف کرده بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۰۹-۳۱۰) تا مبادا متحد شده علیه وی قیام کنند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶، ۸) اما با ظهور حضرت موسی (ع)، امنیت مطلوب اجتماعی فرعون و اشراف او که حافظ ثروت و سرمایه‌ها و ساخت‌وسازهای آنان بود، دچار اختلال شد و بدین علت مواجهه‌های او شدت بیشتری یافت.

۴. الگوهای دریافت شده از تحلیل آیات چگونگی مواجهه‌های فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل

۴-۱. الگوی اجمالی چگونگی مواجهه‌های فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل

۴-۲. الگوی تفصیلی چگونگی مواجهه‌های فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل

۵. نتیجه‌گیری

در جریان بررسی و ترسیم الگوی مواجهه فرعون علیه موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل بر اساس تحلیل محتوای آیات ناظر نتایج زیر دریافت گردید:

- بررسی آیات قرآنی مرتبط با مسئله تحقیق نشانگر این است که فرعون در راستای جنگ با حضرت موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل از یک خط‌سیری استفاده می‌کردند که همین امر امکان استخراج الگو و مدل مواجهات آنان را فراهم می‌سازد.

-الگوی مبارزاتی فرعون بر اساس قرآن تشکیل یافته از پنج نوع مواجهه: تبلیغاتی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و نظامی غیرمتعارف است که در قالب سه سطح: مقابله نرم، نیمه سخت و سخت قابل جمع بندی هستند. خداوند متعال این پنج نوع مواجهه و سطوح جنگی را نیز در دو مرحله ترسیم کرده است. مرحله اول، قبل از ظهور موسی (ع) برای رهبری منتظران وی از بنی اسرائیل است که ۸٪ آیات قرآن بیانگر نوع مواجهات این مرحله هستند و مرحله دوم پس از ظهور موسی (ع) برای ایجاد وحدت و حکومت بر بنی اسرائیل منتظر می باشد که ۹۲٪ از آیات مرتبط را به خود اختصاص داده است. این تفاوت چشمگیر بیانگر نقش پررنگ رهبر در راستای مبارزه است. همچنین نشانگر احساس خطر حکومت غیردینی فرعون است.

-فرعون در مرحله اول خود را زیاد درگیر مواجهه با موسی (ع) و برنامه ریزی هایش در میان بنی اسرائیل نکرد بلکه با حمایت از آل فرعون از لحاظ سیستم سیاسی، قدرت اقتصادی، قدرت نظامی و نیروی انسانی، سعی در شکست منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل داشت و در این راستا نیز به دلیل عدم حضور موسی (ع)، موفق شده بود تا بنی اسرائیل منتظر را متفرق سازد تا نتوانند علیه دستگاه او قیام کنند. فرعون در این مرحله تمرکز مبارزاتی خود را بر نظامی غیرمتعارف و اقتصادی نهاده بود. فرعون و آتش با همکاری یکدیگر دست به کشتار فرزندان پسر منتظران موسی (ع) از بنی اسرائیل و نیروی کار آنان می زدند. زنان آنان را نیز استحياء کرده و از این طریق اقتصاد و فرهنگشان را مورد هدف قرار می دادند.

-در مرحله دوم فرعون دیگر نتوانست با تکیه بر مدل جنگی سابق خود عمل کند. او ابتدا به جنگ نرم (تبلیغاتی) ضعیف روی آورد اما زمانی که مقاومت موسی (ع) و یارانش را دید، از جنگ ترکیبی بهره برد. جنگ هیبریدی او متشکل از مواجهه تبلیغاتی سنگین، اقتصادی، سیاسی، نظامی غیرمتعارف بود که با اعمال این شکل از جنگ سعی داشت تا هم روحیه و هم توان جسمی موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل را بکاهد و در نتیجه او را مغلوب سازد. اما با مشاهده مقاومت فوق العاده دوباره ی موسی (ع) و یارانش به جنگ نظامی غیرمتعارف شدید روی آورد و قصد داشت تا موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل را به کلی نابود سازد. بیشترین نوع مواجهه در مرحله دوم، جنگ تبلیغاتی و نظامی بود.

-قرآن کریم در توصیف مواجهه‌های فرعون با موسی (ع) و منتظران ایشان از بنی اسرائیل گاهی از برخی کلمات کلی مانند: ظلم و مانند آن نیز استفاده کرده است که در مقاله پیش‌رو مورد تحلیل قرار گرفتند و دلالت آن‌ها بر هر یک از انواع مواجهه‌های پنج‌گانه مشخص گردید.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ۱. ابطحی کاشانی، محمد. (۱۳۶۳). «بحثی پیرامون مفسد فی الارض». نور علم. شماره ۴. ۳۳-۴۴.
- ۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). التحریر و التنویر. ج ۱. بیروت: مؤسسه التاریخ.
- ۳. اپستاین، ایزیدور. (۱۳۸۸). یهودیت، بررسی تاریخی. بهزاد سالکی. بی جا. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ۴. احمدیان، علی اکبر. (۱۳۹۴). «تبیین ماهیت انواع نفوذ و رابطه‌ی آن‌ها با دستگاه چهار طیفی تهدید (سخت، نیمه سخت، نرم و مرکب و نفوذ نوین به مثابه یک راهبرد جایگزین تهدید)». امنیت ملی، شماره ۱۸. سال ۵. ۶۱-۹۸.
- ۵. اعرابی، غلامحسین / صادقی، ابوالفضل. (۱۳۹۵). «بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین». تفسیر تطبیقی دانشگاه قم، شماره ۲. سال ۲. ۳۱-۴۸. DOI: 10.22091/ptt.2016.820.
- ۶. بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۶). البرهان فی تفسیر القرآن. ج ۱. تهران: بعثت.
- ۷. حسینی حسین آبادی، حمیده / نعمتی پیرعلی، دل آرا / آل رسول، سوسن / طالب تاش، عبدالمجید. (۱۴۰۲). «تحلیل سوره احزاب بر اساس واژه کلیدی اطاعت». مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی. شماره ۱. سال ۷. ۲۵-۴۵. <https://doi.org/10.22034/isqs.2023.44019.2086>.
- ۸. حسینی دولت آباد، بی بی حکیمه / عرب طاط، اکرم. (۱۴۰۰). «تحلیل روش‌های فرعون در «مدیریت ذهن» قوم خویش در قرآن کریم». اسلام و مطالعات اجتماعی. شماره ۲. سال ۹. ۱۵۲-۱۲۵. doi: 10.22081/jiss.2021.60039.1763.
- ۹. خدابنده لو، سعید / رحیمیان بوگو، اسحاق / نجفی، محمود. (۱۳۹۸). «اختلال شخصیت خودشیفته در بخش دوم و سوم ویرایش راهنمای تشخیصی و آماری: بررسی مدل جایگزین». رویش روان‌شناسی. شماره ۳. سال ۸. ۱۴۷-۱۵۶. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.2383353.1398.8.3.21.1>.
- ۱۰. خسروی، عباس. (۱۳۹۷). «تحلیل یکپارچه میدان‌های جنگ همه جانبه علیه جمهوری اسلامی ایران با استفاده از الگوی اژدهای هفت سر جنگ». پژوهش‌های حفاظتی-امنیتی. شماره ۲۶. سال ۷. ۱۴۵-۱۸۲. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26455129.1397.7.26.6.5.182-145>.

۱۱. دهقان نیری، مرضیه/ سلطانی، علی اصغر/ مقدسی نیا، مهدی. (۱۳۹۷). «ادب در گفتمان قرآن: گفت‌وگوی موسی (ع) و فرعون در سوره اعراف». *مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی*. شماره ۴. سال ۲. ۱-۲۳.
۱۲. راجی، محمدهادی/ افتخاری، اصغر. (۱۳۹۸). «جنگ ترکیبی غرب در برابر جمهوری اسلامی ایران (تحلیل ابعاد و روش‌ها)». *سیاست دفاعی*. شماره ۱۰۹. سال ۲۸. ۷۵-۱۱۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10255087.1398.28.1.3.9>
۱۳. طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بی‌چا. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۴. عهد عتیق: کتابهای شریعت یا تورات بر اساس کتاب مقدس/ اورشلیم. (۱۳۹۴). پیروز سیار. چ ۲. تهران: نشر هرمس.
۱۵. کاویانی، حسین/ پورناصح، مهرانگیز. (۱۳۸۱). «نقش کلمه در شکل‌گیری ذهن فرمانبردار». *تازه‌های علوم شناختی*. شماره ۳. دوره ۴. ۲۷-۳۴.
۱۶. کریمی نیا، محمد مهدی/ خرمیان، مرضیه/ انصاری مقدم، مجتبی. (۱۴۰۰). «بررسی روش مبارزه حضرت موسی (ع) با ترفندهای فریبنده فرعون از منظر قرآن کریم». *مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری*. شماره ۸. سال ۳. ۱۴۸-۱۶۵.
۱۷. کلاین برگ، اتو. (۱۳۶۹). *روان‌شناسی اجتماعی*. علی محمد کاردان. چ ۹. تهران: اندیشه.
۱۸. گرینستون، جولوس. (۱۳۸۷). *انتظار مسیحا در آیین یهود*. حسین توفیقی. چ ۲. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی.
۱۹. مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). *بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار (ع)*. چ ۲. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۲۰. مدرسی یزدی، محمد رضا. (۱۳۸۷). «پژوهشی در مفهوم و حکم «مفسد فی الارض»». *حکومت اسلامی*. شماره ۱. ۵-۳۸.
۲۱. مرادی، حجت‌الله. (۱۳۹۱). «سخن سردبیر: جنگ رسانه‌ای و کنترل افکار عمومی». *مطالعات عملیات روانی*. شماره ۳۲. ۱-۴.
۲۲. مصطفوی، حسن. (۱۳۹۳ ق). *التحقیق فی کلمات القرآن*. چ ۱. تهران: ترجمه و نشر کتاب.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. بی‌چا. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۴. مک‌اولیف، جین دمن. (۲۰۰۳). *دایره المعارف قرآن*. بی‌چا. بوستن: بریل.
۲۵. مک‌کالو، تیموتی/ جانسون، ریچارد. (۱۳۹۵). *جنگ ترکیبی*. احمد الله‌یاری. چ ۱. تهران: دافوس.

۲۶. مؤمنی‌راد، اکبر / علی‌آبادی، خدیجه / فردانش، هاشم / مزینی، ناصر. (۱۳۹۲). «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». *اندازه‌گیری تربیتی*، شماره ۱۴. سال ۴.
۲۷. ناس، جان بایر. (۱۳۹۲). *تاریخ جامع ادیان*. علی اصغر حکمت. چ ۲۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۸. نائینی، علی‌محمد. (۱۳۸۹). «بررسی تطبیقی تهدیدهای سه‌گانه سخت، نیمه‌سخت و نرم». *راهبرد دفاعی*. شماره ۳۰. سال ۸. ۱۵۷-۱۷۷.
۲۹. نویری، علیرضا/ جامعی، مهدی. (۱۳۹۹). «تحلیل محتوای نامه‌های امام علی (ع) به معاویه با محوریت واکاوی سهم اخلاق در مناسبات حکومتی». *پژوهش‌های سیاست/ اسلامی*. شماره ۱۸. سال ۸. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.23455705.1399.8.18.2.6.8>
۳۰. هاکس، جیمز. (۱۳۹۴). *قاموس کتاب مقدس*. چ ۳. تهران: اساطیر.
۳۱. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۷۱). *التاریخ الیعقوبی*. بی‌جا. بیروت: دار صادر.